

dr Beata Skrzydlewska

Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie

e-mail: b.skrzydlewska@mnwl.pl

<https://orcid.org/0000-0002-9326-8916>

Muzea religijne Lwowa przełomu XIX i XX wieku na tle muzeów miejskich i prywatnych

LVIV'S RELIGIOUS MUSEUMS IN THE LATE 19TH AND EARLY 20TH CENTURIES AGAINST THE
BACKGROUND OF CITY AND PRIVATE MUSEUMS

Summary

The history of Lviv museology is so rich that the activities of its museums can be considered in many aspects. This is probably a result of the specific political, religious and, consequently, cultural situation of this city.

Lviv was inhabited by representatives of various religions, whose followers organized their own museums. Thus, the following institutions operated in Lviv: the Roman Catholic Archdiocesan Museum, the Museum of the Stauropagic Institute, the Ukrainian National Museum, the Jewish Museum, and the Armenian Museum. The large part of the collection consisted of objects withdrawn from worship, and it was expanded over time by donations and occasional purchases.

Another important group in Lviv are private museums and collections. Many of the city's residents, not necessarily the wealthiest ones, developed their own passions by amassing collections of works of art or books, while those interested in the natural world collected biological and geological specimens. Those collections were usually private and available only to individuals. However, there were also a few museums, created on the initiative of private collectors, such as the Dzieduszycki family, which were donated to the city and were available to the general public, becoming a place for extensive scientific research.

Keywords: Roman Catholic Archdiocesan Museum; Museum of the Stauropagic Institute; Ukrainian National Museum; Jewish Museum; Armenian Museum; Dzieduszycki family; Międzyński-Dzieduszycki Gallery; Natural History Museum in Lviv

Streszczenie

Historia muzealnictwa lwowskiego jest na tyle bogata, że działalność placówek muzealnych rozpatrywać można w wielu aspektach. Przyczyniła się do tego zapewne specyficzna sytuacja polityczna, religijna, a co za tym idzie i kulturowa tego miasta.

Lwów zamieszkiwali przedstawiciele różnych religii, wyznawcy każdej z tych grup postarali się o zorganizowanie własnego muzeum. Działały więc we Lwowie następujące placówki: Muzeum Archidiecezjalne Rzymskokatolickie, Muzeum Instytutu Stauropigialnego, Ukraińskie Muzeum Narodowe, Muzeum Żydowskie i Muzeum Ormiańskie. Podstawę zbiorów stanowiły obiekty wycofane z kultu, poszerzane z czasem o dary i sporadycznie o zakupy.

Kolejną ważną grupą na mapie Lwowa są muzea i kolekcje prywatne. Wielu mieszczan, nie tylko tych najbogatszych, rozwijało własne pasje i dawało wyraz swoim zainteresowaniom poprzez gromadzenie kolekcji dzieł sztuki, bogatych zbiorów bibliotecznych, zaś pasjonaci świata przyrody zbierali okazy z pogranicza biologii i geologii. Zbiory te miały zazwyczaj charakter prywatny i dostępne były wyłącznie dla osób indywidualnych. Jednak powstawały też muzea z inicjatywy prywatnych zbieraczy, jak np. Dzieduszyckich, które zostały przekazane miastu i były otwarte dla szerszej publiczności, a także stały się miejscem szeroko zakrojonych badań naukowych.

Słowa kluczowe: Muzeum Archidiecezjalne Rzymskokatolickie; Muzeum Instytutu Stauropigialnego; Ukraińskie Muzeum Narodowe; Muzeum Żydowskie; Muzeum Ormiańskie; Dzieduszyccy; Galeria Miączyńskich-Dzieduszyckich; Muzeum Przyrodnicze we Lwowie

Lwów to miasto przesiąknięte historią wielu pokoleń. Jego dziedzictwo, pielęgnowane troskliwie przez mieszkańców, świadczyło o bogactwie duchowym obywateli. Przed wybuchem II wojny światowej we Lwowie działało wiele instytucji kultury i nauki, począwszy od słynnego Uniwersytetu Jana Kazimierza, poprzez biblioteki, kolekcje prywatne i muzea. Doktor Mieczysław Orłowicz w wydanym w 1919 roku *Przewodniku po Galicji* wymienia 10 muzeów¹, Edward Chwalewik we wznowionym w 1927 roku obszernym vademecum *Zbiory polskie* wskazuje zaś już 17 placówek, co w przeszło 312-tysięcznym mieście wydaje się być liczbą imponującą, a przecież przez następnych 12 lat powstawały jeszcze kolejne instytucje². Obok siebie działały muzea artystyczne, historyczne, a także muzea zlokalizowane przy różnego rodzaju towarzystwach czy bibliotekach. Odrębny zespół stanowiły muzea prywatne i religijne. Te ostatnie reprezentowały każdą z większych grup wyznaniowych zamieszkujących Lwów. Powstało aż pięć takich instytucji: Muzeum Instytutu Stauropigialnego, Muzeum Cerkiewne (przekształcone wkrótce w Ukraińskie Muzeum Narodowe), Muzeum Archidiecezjalne Rzymskokatolickie, Muzeum Ormiańskie i Muzeum Żydowskie.

Tematyka dotycząca w głównej mierze lwowskich muzeów religijnych była poruszana przy okazji konferencji *Muzea wyznaniowe i sztuka sakralna jako przejaw wielokulturowej tradycji Polski i Ukrainy*, zorganizowanej w 2007 roku przez Katedrę Muzealnictwa i Ochrony Zabytków Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego w ramach projektu „Współpraca Uniwersytetów Wspierająca Rozwój Regionów – Lubelskiego i Lwowskiego. Program Sąsiedztwa Polska-Białoruś-Ukraina INTERREG IIIA/TACIS CBC 2004-2006”.

1 *Ilustrowany przewodnik po Galicji, Bukowinie, Spiszu, Orawie i Śląsku Cieszyńskim*, oprac. M. Orłowicz, wyd. K. Kwieciński, Lwów 1919, s. 56.

2 E. Chwalewik, *Zbiory polskie: archiwa, biblioteki, gabinety, galerje, muzea i inne zbiory pamiątek przeszłości w ojczyźnie i na obczyźnie w zestawieniu alfabetycznym według miejscowości ułożone*, t. 1, Warszawa-Kraków 1926, s. 397-413.

Jej rezultatem była książka wydana pod tym samym tytułem, w całości poświęcona muzealnictwu lwowskiemu³.

Podjmując się analizy muzealnictwa lwowskiego, w niniejszym artykule zwrócono szczególną uwagę na muzea prywatne i religijne. Zdecydowano się na omówienie każdego z muzeów wyznaniowych funkcjonujących we Lwowie przed II wojną światową. W przypadku zbiorów zgromadzonych przez osoby prywatne wspomniano o wybranych kolekcjach prywatnych – wnikliwiej omówiono dwie większe kolekcje: Muzeum Międzyrzeńskich-Dzieduszyckich i Muzeum Przyrodnicze, założone przez hrabiego Władysława Dzieduszyckiego.

Nieco miejsca poświęcono też Muzeum Polek, będącemu ostatecznie muzeum miejskim, które powstało jednak z inicjatywy prywatnej, a także dzięki znacznemu wsparciu Polskich Chrześcijańskich Towarzystw Kobiety. Jest ono łącznikiem pomiędzy kolekcjami prywatnymi a muzeami wyznaniowymi.

1. Muzea prywatne

Wielu mieszczan Lwowa, nie tylko tych najbogatszych, rozwijało pasje i dawało wyraz swoim zainteresowaniom poprzez gromadzenie kolekcji dzieł sztuki, bogatych zbiorów bibliotecznych, pasjonaci świata przyrody zaś gromadzili okazy z pogranicza biologii i geologii. Wszystkie one miały charakter prywatny i były dostępne wyłącznie dla wybranych osób. W tym miejscu warto wymienić kilka z tych zbiorów. Na uwagę zasługują m.in. obrazy malarzy polskich i obcych należące do Henryka Badeniego czy sporych rozmiarów kolekcja bonów z okresu I wojny światowej, numizmatów i znaczków Eugeniusza Barczaka. Właścicielem judaików, w tym rysunków przedstawiających dawną architekturę żydowską, sztychów z charakterystycznymi strojami żydowskimi, a przede wszystkim numizmatów, był Maksymilian Goldstein⁴. Duży zbiór obrazów malarzy polskich posiadał Stanisław Hercmanek⁵. Wśród nich były obrazy pędzla Tadeusza Ajdukiewicza, Juliusza Kossaka, Kazimierza Sichulskiego, Leona Wyczółkowskiego czy Wła-

3 *Muzea wyznaniowe i sztuka sakralna jako przejaw wielokulturowej tradycji Polski i Ukrainy*, red. A. Frejlich, B. Skrzydlewska, Lublin 2008; zob. także: *Religious Museums – The Mirror of the Culture of the Polish-Ukrainian Borderland. The Past and the Present*, eds. A. Frejlich, B. Skrzydlewska, Lublin 2008.

4 B. Skrzydlewska, *Muzea religijne we Lwowie. Historia i zbiory od połowy XIX wieku do wybuchu II wojny światowej*, w: *Muzea wyznaniowe i sztuka sakralna*, s. 21-24.

5 E. Chwalewik, *Zbiory polskie*, s. 424.

dysława Ślewińskiego. Właścicielem kolekcji o zdecydowanie innym charakterze był Jan Bayger, który zgromadził pokaźną kolekcję płazów i gadów z terytorium Polski⁶.

Z niektórych kolekcji prywatnych ukonstytuowały się duże muzea dostępne szerokiej grupie zwiedzających. Niektóre z nich przekazywano z czasem pod zarząd miasta. Jedną z takich placówek było Muzeum Miączyńskich-Dzieduszyckich, zorganizowane dzięki staraniu hrabiny Alfonsyny Dzieduszyckiej, z domu Miączyńskiej, mieszczące się w rodzinnym pałacu przy ul. Krukowej. Na polecenie właścicielki pałac został rozbudowany i przystosowany do wystawiania zbiorów. Muzealia eksponowano w nadbudowanym drugim piętrze, w sześciu pomieszczeniach i na klatce schodowej. Częścią wystawową było także usytuowane w ogrodzie małe lapidarium. Placówka powstała prawdopodobnie około 1910 roku lub nie później niż w połowie 1911 roku, gdyż artykuł opisujący ją jako nowe muzeum został wydrukowany w „Tygodniku Ilustrowanym” 19 sierpnia 1911 roku⁷.

W galerii zgromadzono dzieła artystów polskich, wśród najstarszych były te zebrane przez ojca właścicielki muzeum – Ignacego Miączyńskiego, zmarłego w 1809 roku⁸. Miączyński, kierowany na misje dyplomatyczne, niejednokrotnie wyjeżdżał do Warszawy i Paryża, gdzie kupował obrazy stanowiące później część wyposażenia dworu w Pieniakach, niedaleko Brodów. Według słów ówczesnego kustosa muzeum, doktora Józefa Piotrowskiego, I. Miączyński posiadał „pierwszorządne nazwiska, jak Rubens, van Dyck, Tycjan, największych Włochów, Flamandów, Niemców i Francuzów”⁹.

Z czasem kolekcja Dzieduszyckich została przekazana w depozyt Akademii w Krakowie, natomiast po 30 latach przewieziono ją do Lwowa. Jej przeglądu dokonali hrabia Władysław Dzieduszycki, mąż Alfonsyny, i kierujący Katedrą Historii Sztuki Nowożytnej na Uniwersytecie Lwowskim prof. Jan Bołoz-Antoniewicz. Początkowo w zbiorach Miączyńskich-Dzieduszyckich znajdowało się 400 obiektów, ale już w 1926 roku E. Chwalewik w książce *Zbiory polskie* wskazał 800 obrazów i około 3000 rycin¹⁰.

Rodzina Dzieduszyckich miała wielkie zasługi w dziedzinie rozwoju szeroko pojętej kultury. Władysław Dzieduszycki stworzył od podstaw Muzeum Przyrodnicze.

Moim ukochanym wnukom i całej naszej młodzieży książeczkę tę poświęcam, z gorącym życzeniem, aby zwiedzanie bogactw przyrodniczych naszej ziemi, wyrobów pracy

6 Tamże, s. 422; zob. także J.A. Bayger, *Gady i płazy Galicyi z uwzględnieniem ich geograficznego rozmieszczenia = Die Reptilien und Amphibien Galizien's mit Berücksichtigung ihrer geographischer Verbreitung: Lacerta agilis L. var Dzieduszycki / podał J.A. Bayger*, Lwów 1909.

7 A. Schröder, *Galeria obrazów hr. Miączyńskich-Dzieduszyckich we Lwowie*, „Tygodnik Ilustrowany”, 1911, nr 33, s. 643-645.

8 Hrabia Ignacy Miączyński (8 VII 1760-25 X 1809) – właściciel ogromnych dóbr ziemskich, m.in. Pieniak, marszałek Stanów Galicyjskich, poseł Napoleona I, fundator klasztorów w Załóżcach i Podhorcach.

9 E. Chwalewik, *Zbiory polskie*, s. 643.

10 Tamże, s. 404-405.

i zdolności ludu naszego i prastarych w ziemi zagrzebanych pamiątek po praojcach naszych, zagrzewało do miłości tej Ziemi i tego Ludu i do pracy nad dalszym badaniem tej spuścizny po przodkach naszych – pisał na stronie wstępnej wydanego w 1880 roku przewodnika po Muzeum im. Dzieduszyckich we Lwowie¹¹.

Powołane w 1870 roku jako muzeum prywatne zostało oficjalnie otwarte dla publiczności trzy lata później. Początkowo ekspozycja była dostępna dla zwiedzających tylko raz w tygodniu, ale już w 1880 roku muzeum zostało upublicznione i przekazane miastu. Było utrzymywane z ordynacji poturzyckiej, którą zarządzał sam ordynat.

W 1868 roku W. Dzieduszycki zakupił wybudowany przy ul. Rutkowskiego 18 (obecnie ul. Teatralna) gmach, zaprojektowany w stylu klasycystycznym przez Wincentego Rawskiego. Hrabia umieścił tam galerię obrazów z Poturzycy, zbiory przyrodnicze i bibliotekę. Gdy w 1880 roku Lwów planował odwiedzić cesarz Franciszek Józef, W. Dzieduszycki wydał oficjalne oświadczenie o przekazaniu muzeum w darze dla Narodu Polskiego¹².

Gruntowną reorganizację placówki przeprowadzono dopiero w 1899 roku. Wówczas też zbiory podzielono na pięć działów: zoologiczny, botaniczny, minerologiczno-geologiczny, prehistoryczny i etnograficzny¹³. Jako pomocnicze agendy wyodrębniono: pracownię konserwatorsko-preparatorską, pracownię przyrodniczą i bibliotekę, liczącą dużo ponad 30 tys. tomów¹⁴.

Oprócz gromadzenia zbiorów i prowadzenia działalności wystawienniczej muzeum fundowało stypendia dla badaczy, gdyż bardzo ważnym aspektem jego aktywności była działalność naukowa. Prowadzono więc badania, wykopaliska, organizowano także spotkania. W 1914 roku zaczęto wydawać periodyk „Rozprawy i Wiadomości z Muzeum im. Dzieduszyckich (Acta Musaei Dzieduszyckiani)”, a oprócz tego drukowano monografie¹⁵.

Pomimo wielu osiągnięć placówka niejednokrotnie zmagiała się z trudnościami. Szczególnie niełatwy dla założycieli i pracowników był okres I wojny światowej i czas tuż po jej zakończeniu. Jeszcze gorszy okazał się wybuch II wojny światowej, zwłaszcza moment wkroczenia Sowieców do Lwowa. Po zakończeniu działań wojennych miasto znalazło się w granicach ZSRR i od tego momentu następowało systematyczne niszczenie placówki.

11 W. Dzieduszycki, *Przewodnik po Muzeum im. Dzieduszyckich we Lwowie*, Lwów 1895, s. 4.

12 A. Taborski, *Geneza i dzieje Muzeum Przyrodniczego im. Dzieduszyckich we Lwowie*, „Opuscula Musealia”, 21 (2013), s. 192-193.

13 Tamże, s. 196.

14 Tamże.

15 Wśród monografii wydanych dzięki wsparciu Muzeum uwagi są warte m.in.: W. Szuchiewicz, *Huculszczyzna*, Lwów, t. 1-4, 1902-1908; M. Śmieszko, *Kultury wczesnego okresu cesarstwa rzymskiego na terenie Małopolski Wschodniej*, Lwów 1932; J. Siemiradzki, *O czym mówią kamienie. Krótki rys dziejów przeobrażeń i wędrówek świata organicznego na ziemi*, Lwów 1929.

Wśród osób zajmujących się tworzeniem kolekcji czy muzeów była we Lwowie także grupa kobiet, która położyła ogromne zasługi w tej dziedzinie. Należy tu wymienić m.in.: wspomnianą hrabinę Alfonsynę z Miączyńskich Dzieduszycką (1838-1919), Marię Bruchnalską (1869-1944), Łucję Charewiczową (1897-1943), Helenę Dąbczańską (1863-1956), Eleonorę Lubomirską (1866-1940) czy Antoninę Machczyńską (1837-1919)¹⁶.

Trzy z wymienionych pań były inicjatorkami powołania Muzeum Zasłużonych Polek. Chęć zorganizowania takiego muzeum niekoniecznie spotykała się z poparciem różnorodnych środowisk, jednak dużo wsparcia dla tej inicjatywy organizatorki otrzymały od Polskich Chrześcijańskich Towarzystw Kobietych.

Sam pomysł zrodził się w umyśle Antoniny Machczyńskiej podczas organizowania w Pradze w 1912 roku ekspozycji czasowej „Wystawa Pracy Kobiety Polskiej”. Zamyśl utworzenia muzeum poparła księżna Eleonora Lubomirska, a z czasem także Maria Bruchnalska, mocno zaangażowana w działalność lwowskich stowarzyszeń kobiecych. Interesowała się tematyką kobiecą od dawna, była autorką prac o udziale polskich kobiet w powstaniu listopadowym i styczniowym, a także współorganizatorką w 1929 roku poznańskiej wystawy „Praca Kobiet”¹⁷.

Głównymi inicjatorkami powołania placówki były jednak Antonina Machczyńska i księżna Eleonora Lubomirska. Muzeum Zasłużonych Polek otwarto 19 stycznia 1930 roku¹⁸. Książę Lubomirski, kurator Zakładu Narodowego Ossolińskich, podczas swego przemówienia wyraził nadzieję, że z czasem, w związku z planowaną rozbudową Zakładu, muzeum uzyska lepsze warunki lokalowe. Maria Bruchnalska dodała, że powołanie takiej placówki spotkało się z krytyką zarówno ze strony mężczyzn, jak i nieoczekiwanie ze strony kobiet. Dużo wsparcia, o czym wspomniała, otrzymano dzięki wsparciu Kościoła katolickiego i Polskich Chrześcijańskich Towarzystw Kobietych, którego zwierzchniczka księżna Eleonora Lubomirska jako pierwsza zabrała głos podczas otwarcia muzeum.

W muzeum upamiętniono kobiety, które po powstaniu styczniowym zostały zesłane na Sybir. Na ekspozycji wypisano ich imiona i nazwiska, natomiast umieszczono podobizny wyłącznie tych kobiet, które zmarły, a pominięto te jeszcze żyjące, co nie spotkało się ze zrozumieniem zwiedzających. Ekspozycję urządzono w sali budynku przyległego do Biblioteki im. Ossolińskich i Muzeum Lubomirskich, jednak od początku planowano wzniesienie gmachu muzealnego:

16 L. Michalska-Bracha, *O kobietach w lwowskim muzealnictwie lat międzywojennych*, „Rocznik Muzeum Narodowego w Kielcach”, 30 (2015), s. 60-61.

17 M. Bruchnalska, *Polki w kampanii listopadowej*, Lwów [b.r.]; taż, *Ciche bohaterki. Udział kobiet w powstaniu styczniowym*, Miejsce Piastowe 1933.

18 [b.a.], *Poświęcenie i otwarcie Muzeum Zasłużonych Polek we Lwowie w dniu 19 stycznia 1930 roku*, Lwów 1930.

Prośba do stowarzyszeń kobiecych katolickich i narodowych o pomoc w znoszeniu cegiełek na budowę gmachu. W jego fundamentach miała być złożona w skrzynce „niechęć szerzenia próżnej chwalby kobiety polskiej, ale przez kobietę polską głoszone i wykonywane w czynie najwznioślejsze zadania Polki¹⁹”.

Liczono na to, że do muzeum będą wpływać darowizny, co znacznie powiększy kolekcję. W momencie otwarcia główny trzon zbiorów stanowiły: zdjęcia, sztandary dwóch organizacji – Organizacji Narodowej Kobiet i Towarzystwa Straży Mogił Polskich Bohaterów. Ponadto najważniejsze przez inicjatorkę zostawione książki Hoffmanowej – trzy jej zeszyty w rękopisie, dwanaście tabel z fotografiami królowych naszych, pisarek i społeczniczek, oprócz tego statuty nauczycielek, odezwy – księga posiedzeń towarzystwa starającego się przed I wojną o przyspieszenie kanonizacji królowej Jadwigi²⁰.

Przykład Muzeum Zasłużonych Polek świadczy o dużym zaangażowaniu środowisk chrześcijańskich, ale także innych grup wyznaniowych, w misję tworzenia placówek kultury.

2. Muzea wyznaniowe

Kolejną grupą muzeów wartą przywołania, m.in. dlatego, że tylko jedno z nich przetrwało do naszych czasów, są muzea wyznaniowe, nazywane też muzeami religijnymi. Były powoływane na terenie całego kraju, w tym we Lwowie. Różnorodność zbiorów i specyfika tych instytucji odzwierciedlały mozaikę kulturową obywateli miasta.

Do czasu wybuchu II wojny światowej Lwów zamieszkiwali przedstawiciele różnych wyznań. Najliczniejszą społeczność stanowili katolicy obrządku łacińskiego – było ich aż 50,4%, drugą w kolejności grupę reprezentowali przedstawiciele wyznania mojżeszowego (31,9%). Prawie 16% mieszkańców Lwowa było grekokatolikami, a pozostały odsetek stanowili prawosławni i Ormianie. Reprezentanci każdego z wyznań zadbali o powołanie własnego muzeum, jednakże niejednokrotnie od momentu powzięcia decyzji o jego utworzeniu do samego powołania placówki upływało wiele lat.

Muzea tego typu były organizowane zazwyczaj przez gminy wyznaniowe. Zasadniczy trzon zbiorów stanowiły w nich obiekty wycofane z kultu, wśród muzealiów były jednak również takie, które ilustrowały historię wyznawców danej religii lub stanowiły pamiątki narodowe. We Lwowie powstały więc, o czym wspomniano we wstępie artykułu: Muzeum Instytutu Stauropigialnego, Muzeum Cerkiewne (przekształcone w Ukraińskie

19 Tamże.

20 Tamże, s. 15.

Muzeum Narodowe), Muzeum Archidiecezjalne Rzymskokatolickie, Muzeum Ormiańskie i Muzeum Żydowskie.

Najstarsze spośród nich, Muzeum Instytutu Stauropigialnego, powstało w 1889 roku i miało swój początek w wystawie zorganizowanej dla uczczenia 900-lecia chrztu Rusi i 40-lecia rządów cesarza Franciszka Józefa. Jakkolwiek wystawa cieszyła się dużym zainteresowaniem, to na łamach czasopism nie uzyskała samych przychylnych recenzji. Z dużą krytyką spotkał się przewodnik po wystawie autorstwa Izydora Szaraniewicza – publikacji zarzucono wiele nieścisłości. Jednak pomimo nie zawsze życzliwych uwag wspomniany Izidor Szaraniewicz i ks. Antoni Petruszewicz podjęli się trudu zorganizowania muzeum. Placówkę zlokalizowano w rokokowym gmachu przy ul. Błacharskiej 9 (obecnie ul. Fedorowa). Główną część zbiorów stanowiły obiekty pochodzące z wystawy, część z nich przekazano w depozyt, ale większość pozostała w instytucji. Z czasem muzealia poszerzyły się o ekspozyty należące do bractwa cerkiewnego znajdującego się przy cerkwi wołoskiej. Były wśród nich ikony pochodzące z cerkwi Przemienienia Pańskiego czy też portrety trumienne. Ostatecznie ukonstytuowały się trzy zasadnicze jednostki: archiwalna, biblioteczna i muzealna. W części muzealnej wyodrębniono sześć działów: I. Ikony, II. Rękopisy iluminowane, III. Stare druki, IV. Tkaniny, V. Złotnictwo i VI. Zabytki archeologiczne.

Edward Chwalewik w swojej książce napisał, że są tam „bogato ozdobne ewangelia-rze, kielichy, krzyże, tryptyki, relikwiarze, utensylia mszalne”²¹. Na uwagę zasługują też obszerne zbiory biblioteczne, m.in. kilkaset druków starosłowiańskich. W dziale archiwalnym zgromadzono ponad 1000 dokumentów, np.: przywileje pergaminowe królewskie i książęce następujących władców – Kazimierza Wielkiego, Władysława Opolskiego czy Ludwika Węgierskiego, a ponadto relacje i protestacje w sprawie unii brzeskiej z 1596 roku. Niestety, duża część zbiorów została wywieziona w 1915 roku przez Rosjan do Rostowa²².

W 1905 roku dzięki staraniom metropolity Andrzeja Szeptyckiego w zabudowaniach należących do katedry św. Jura założono Muzeum Cerkiewne. Arcybiskupowi niemal od początku przyświecała jednak myśl utworzenia Ukraińskiego Muzeum Narodowego, a pierwszym krokiem ku temu było właśnie utworzenie wspomnianej instytucji. Andrzej Szeptycki zakupił w tym celu pałac przy ul. Mochnackiego 42, dokąd przeniesiono zbiory Muzeum Cerkiewnego. W 1913 roku placówka rozpoczęła swoją działalność. Początkowo fundamentalnym trzonem zbiorów były obiekty prywatne przekazane przez metropolitę, muzeum zaczęło się jednak bardzo szybko rozrastać i do 1915 roku posiadało już ponad 13 tys. ekspozatów. Niestety, zbiory Ukraińskiego Muzeum Narodowego,

21 E. Chwalewik, *Zbiory polskie*, s. 409.

22 Tamże.

podobnie jak zbiory Muzeum Instytutu Stauropigialnego, zostały w dużej części zagrabione przez Rosjan i przewiezione do Rostowa. Mimo tych niesprzyjających okoliczności muzeum stale powiększało swoje zasoby.

Arcybiskup A. Szeptycki zaangażował do współpracy na rzecz tworzenia i rozwoju muzeum najbardziej wpływowe na polu kultury postaci, m.in. poetę Tarasa Szewczenkę czy ukraińską śpiewaczkę operową Salomeę Kruszelnicką²³.

Do wybuchu II wojny światowej muzealia osiągnęły liczbę około 80 tys. obiektów i zostały podzielone na siedem działów: I. Druki starosłowiańskie, II. Archiwum, III. Obrazy, IV. Zabytki cerkiewne, V. Biblioteka, VI. Zbiór archeologiczno-etnograficzny, VII. Dział białoruski. Należy nadmienić, że muzeum posiadało największe zbiory w Europie Środkowej, jeśli chodzi o druki cyrylickie, malarstwo cerkiewne i galerię współczesnego malarstwa ukraińskiego.

Kolejnym lwowskim muzeum religijnym było Muzeum Archidiecezjalne Rzymskokatolickie. Potrzebę utworzenia tego typu placówki sygnalizował podczas zorganizowanego we Lwowie w 1890 roku II Zjazdu Historyków Polskich ks. Edward Skrochowski. Wygłosił wówczas wykład pt.: *O potrzebie zakładania muzeów dycezyalnych dla zabytków artystycznego przemysłu, archeologii i sztuki kościelnej*²⁴. Instytucja powstała w 1916 roku z inicjatywy arcybiskupa Józefa Bilczewskiego, okazją do podjęcia decyzji o jej zorganizowaniu była zaś 400. rocznica urodzin Jana Długosza – to właśnie jego imię nadano placówce. Siedzibą muzeum miał być gmach seminarium duchownego. Chociaż instytucja oficjalnie już istniała, to znajdowała się w stadium nieustannej organizacji. Plany rozwoju muzeum opisał w swoim artykule Władysław Podlacha²⁵. Kiedy E. Chwalewik wydał swoją książkę, a był to 1926 rok, proces tworzenia muzeum jeszcze nie został ukończony. W Muzeum Archidiecezjalnym Rzymskokatolickim miano gromadzić obiekty wycofane z kultu, a także te z zakresu sztuki. Niestety instytucja nigdy nie została w pełni rozwinięta, co prawda zamierzano nawet wznieść budynek muzealny, jednak i tych planów nie zdołano nigdy zrealizować.

Szczególne miejsce na mapie kulturowej Lwowa zajmuje Muzeum Ormiańskie. Powstało ono z inicjatywy społeczności ormiańskiej, która – podobnie jak wspólnoty innych wyznań – rozumiała konieczność podtrzymania swojego dziedzictwa kulturowego. Drogą ku temu było zabezpieczenie pamiątek religijnych. Już na początku XX wieku podejmowano różnego rodzaju zabiegi służące zgrupowaniu w jednym miejscu przedmiotów kultu, co znalazło zrozumienie u pracowników lwowskich muzeów. Były nawet

23 *Muzeum Narodowe Ruskie we Lwowie*, „Świat”, 32 (1911), s. 16; B. Skrzydlewska, *Muzea religijne we Lwowie*, s. 21.

24 E. Skrochowski, *O potrzebie zakładania muzeów dycezyalnych dla zabytków artystycznego przemysłu, archeologii i sztuki kościelnej*, w: *Pamiętnik Drugiego Zjazdu Historyków Polskich we Lwowie*, t. 1, Lwów 1890, s. 1-6.

25 W. Podlacha, *Muzeum archidiecezji lwowskiej im. Jana Długosza*, Lwów 1916.

pomysły utworzenia w Muzeum Miejskim działu poświęconego historii lwowskich Ormian, co podkreślałoby wagę wspólnoty i dokumentowałoby jej wkład w rozwój nie tylko samego Lwowa, lecz także całej Rzeczypospolitej. Właśnie to współuczestnictwo diaspory ormiańskiej w życiu całego kraju, przy jednoczesnym zachowaniu swojej tożsamości, dawało podstawy do powołania osobnego muzeum²⁶.

Mimo wsparcia muzealników i konserwatorów polskich konkretne starania musiały rozpocząć sami Ormianie, zwłaszcza metropolitalna kuria ormiańska. W Warszawie w 1927 roku na II Zjeździe Konserwatorów i muzeologów zauważono:

[...] mając na uwadze znakomite zasługi Ormian w dziejach kultury Polski, uważa za konieczne założenie przy Kurji Archidiecezjalnej Ormian we Lwowie, diecezjalnego muzeum zabytków i pamiątek ormiańskich, tudzież uporządkowanie istniejącego przy Kurii archiwum i biblioteki. Dla urzeczywistnienia tego postulatu, zwraca się II Zjazd Konserwatorski do J. E. X Arcybiskupa Teodorowicza z prośbą, by łącznie z przeprowadzoną restauracją Katedry lwowskiej raczył powagą Swego Dostojęstwa i wpływów w społeczeństwie ormiańskim, umożliwić, jak najrychlejsze zrealizowanie tego takiego Muzeum we Lwowie²⁷.

Punktem zwrotnym było zorganizowanie w 1928 roku wystawy zabytków ormiańskich. Jej scenariusz przygotował Bogusław Janusz. Różnorakie koleje losu sprawiły, że dzięki staraniom Aleksandra Czołowskiego zorganizowano ją kilka lat później w salach Diecezjalnego Związku Ormian. Uroczyste otwarcie miało miejsce 19 czerwca 1932 roku, a sama wystawa, na której można było obejrzeć m.in. zbiory ze skarbca lwowskiej katedry ormiańskiej, a także z wielu innych lwowskich instytucji, trwała do 31 października 1932 roku²⁸. Podobnie jak w przypadku Muzeum Staupigialnego, któremu początek dała wystawa zorganizowana dla uczczenia 900-lecia chrztu Rusi i 40-lecia rządów cesarza Franciszka Józefa, tak na bazie wystawy zorganizowanej w salach Diecezjalnego Związku Ormian powstało Muzeum Ormiańskie, które usytuowano przy ul. Ormiańskiej 13. Kustoszem zbiorów został kanonik Wiktor Kwapiński. Jurij Smirnow w swoim artykule *Muzeum Ormiańskie we Lwowie* zauważył, że wielkimi orędownikami powołania wspomnianej placówki byli arcybiskup Józef Teodorowicz, a także księża kanonicy Dionizy Kajetanowicz i Leon Isakowicz²⁹.

26 A.T., *W sprawie Muzeum Ormiańskiego we Lwowie*, „Posłaniec św. Grzegorza”, 16-17 (1928), s. 126-127.

27 J. Smirnof, *Muzeum ormiańskie we Lwowie*, „Kurier Galicyjski”, 30 marca-15 kwietnia 2010 r., nr 6, s. 20.

28 J. Kozak-Rydzikowa, *Historia polskich zbiorów rękopisów ormiańskich*, w: *Stan badań nad wielokulturowym dziedzictwem dawnej Rzeczypospolitej*, red. W. Wąlczak, K. Łopatecki, Białystok 2013, s. 27-29.

29 J. Smirnof, *Muzeum ormiańskie we Lwowie*, s. 20.

Ostatnim z powołanych we Lwowie muzeów, które można zaliczyć do grupy muzeów wyznaniowych, było Muzeum Żydowskie³⁰. Pomysły jego założenia pojawiły się wiele lat wcześniej, bo już w 1911 roku. Jako pierwszy zamiar taki przedłożył Maksymilian Goldstein, o czym na łamach pisma „Świat” wspominał Bogdan Janusz³¹. Decyzję o otwarciu placówki podjęto 6 lutego 1933 roku na posiedzeniu kahału, a decydującym krokiem, który doprowadził do założenia muzeum, była „Wystawa Żydowskiego Przemysłu Artystycznego”, otwarta w marcu 1933 roku³². Oficjalne otwarcie instytucji nastąpiło 17 maja 1933 roku. Zbiory ulokowano na trzecim piętrze budynku kahału przy ul. Bernsteina 12.

Ekspozycja zajęła pięć sal i korytarz. Jak opisuje w swoim artykule Iryna Horbyń, muzeum wystawiało

[...] stare srebrne przedmioty liturgiczne (korony i tarcze Tory, wskaźniki do czytania Tory, świeczniki), oraz tkaniny z XVII, XVIII i XIX stulecia (parochety, kaporety) z lwowskich synagog, lampy chanukowe, wzorce ceramiki rytualnej i in., a ponadto wyroby z fajansu z Lubyczy Królewskiej, Potęłyca i Glińska, kolekcja tkanin wzorzystych drukowanych (z warsztatów tzw. Żydowskich drukarzy z 56 ośrodków), wycinanki z papieru itp.³³

Tuż przed wojną w muzeum prezentowano kolekcję doktora Marka Reichensteina i przedmioty zakupione od Towarzystwa Przyjaciół Muzeum Żydowskiego. Po 22 września 1939 roku Lwów znalazł się w granicach Związku Sowieckiego, a muzeum było zmuszone zawiesić swoją działalność. 29 listopada 1939 roku Komisja do spraw Ochrony Zabytków Kultury mianowała Maksymiliana Goldsteina kierownikiem muzeum, ale już w lutym 1940 roku władze sowieckie nakazały likwidację placówki. 7 lipca 1941 roku M. Goldstein zdecydował się przekazać zbiory Muzeum Rzemiosła Artystycznego w depozyt. Obecnie lwowskie judaika znajdują się w Muzeum Etnografii i Rzemiosła Artystycznego, Muzeum Historycznym, Muzeum Historii Religii i Galerii Sztuk Pięknych.

30 *Na ratunek drohobyckiej XIV-wiecznej świątyni św. Bartłomieja*, <https://lwow.home.pl/przewodnik36/muzea.html#zydowskie> [dostęp: 21.11.2022].

31 B. Janusz, *Muzeum żydowskie we Lwowie*, „Świat”, 32 (1911), s. 4-5.

32 *Tymczasowy Katalog. Wystawy żydowskiego przemysłu artystycznego*, Lwów 1933; E.S. Pietriakowa, *Maksymilian Goldstein – izwiestnyj diejatel kultury Galicji pierwoj połowiny XX stoletija. Stranicy biografii*, Moskwa 1995, s. 24; I. Horbań, *Ośrodki przechowujące dziedzictwo kulturowe narodu żydowskiego we Lwowie – historia i stan obecny*, w: *Żydzi w Lublinie – Żydzi we Lwowie. Miejsca, pamięć, współczesność*, red. J. Zętar, E. Żurek, S.J. Żurek, Lublin 2006, s. 52; B. Skrzydlewska, *Żydowskie i chrześcijańskie muzea wyznaniowe*, w: *Żydzi w Lublinie*, s. 45-48.

33 I. Horbań, *Ośrodki przechowujące dziedzictwo*, s. 53.

Kolekcje prywatne powstawały dzięki pasjonatom, zainteresowanym konkretnym stylem, dziedziną sztuki, epoką historyczną czy okazami przyrody. Zbieraczami różnych starożytności we Lwowie byli oczarowani fascynaci swojego miasta. Badając jego historię, gromadzili pamiątki przeszłości jako materialne źródła różnych wydarzeń. Dokumenty świadczące o życiu mieszkańców miasta, nie tylko tych pełniących ważne funkcje społeczne, ale czasem tych prostych obywateli, dawały szansę odtworzenia kilkusetletniej historii grodu. Mnogość prywatnych kolekcji wśród katolików obrządku łańciskiego zapewne przyczyniła się do faktu, że Muzeum Archidiecezjalne Rzymskokatolickie nie rozwinęło się tak dobrze, jak pozostałe muzea religijne, w których oprócz pamiątek związanych z kultem gromadzono pamiątki dokumentujące życie poszczególnych grup wyznaniowych, a tym samym często narodowościowych. Muzea wyznaniowe świadczyły także o różnorodności kulturowej i religijnej mieszkańców Lwowa. Zbiory będące własnością omawianych placówek to niejednokrotnie całe kolekcje, gromadzone latami przez właścicieli prywatnych, a przekazane później w darze dla tych instytucji. Rozmaitość zbiorów i specyfika muzeów – o czym wspomniano już na wstępie – odzwierciedlały mozaikę kulturową obywateli jednego miasta. Prezentowały także mnogość obyczajową – nawet jeśli były tworzone przez chrześcijańskie grupy wyznaniowe, to różniły się nieco odmienną tradycją i obrzędowością.

Tolerowanie odrębnego sposobu życia, uniwersalizm kultury Zachodu i poszanowanie godności człowieka świadczyły o tym, że inność nie jest sztucznym partykularyzmem, czymś, co ma być narzucone innym, tylko stanowi formę dumy i zdrowej rywalizacji kultur. We Lwowie było nie sztuczne ujednolicanie, lecz uszanowanie różnic.

Tworzenie kolekcji prywatnych, a muzeów w szczególności, spotykało się z aprobatą większości społeczeństwa Lwowa. Duma z faktu, że są obywatelami tak wspaniałego miasta niezależnie od pochodzenia czy wyznania, tworzyła atmosferę sprzyjającą zgłębianiu wiedzy i gromadzeniu zbiorów.

Wszystko zmieniło się wraz z wybuchem II wojny światowej, gdy Lwów został wcielony do Związku Sowieckiego. W systemie komunistycznym muzea prywatne zostały przejęte przez państwo lub przestały istnieć. Podobnie było z muzeami religijnymi, które zlikwidowano³⁴. Placówki muzealne stały się teraz miejscem propagandy ateistycznej i komunistycznej. Szczególnym przykładem były muzea ateizmu rozsiane po większych miastach ZSRR. Również we Lwowie powołano do życia takie muzeum. Początkowo, w 1965 roku, przy Lwowskim Muzeum Historycznym utworzono oddział Historii

34 D. Matelski, *Polityka okupantów wobec polskich dóbr kultury na Kresach Wschodnich Drugiej Rzeczypospolitej w latach II wojny światowej*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 82 (2004), s. 156.

Religii i Ateizmu, lecz gdy uznano, że przestrzeń ekspozycyjna jest niewystarczająca dla tej placówki, przeniesiono je do uprzednio odrestaurowanego kościoła i klasztoru oo. Dominikanów. Uroczyste otwarcie oddziału miało miejsce 9 kwietnia 1970 roku, w 100. rocznicę urodzin Lenina³⁵. Już trzy lata później – w 1973 roku – oddział przekształcono w samodzielną placówkę – Lwowskie Muzeum Historii Religii i Ateizmu³⁶.

Likwidowanie miejsc kultu było niestety zjawiskiem powszechnym. Po II wojnie światowej w ZSRR te przeznaczone przecież do kultu, niejednokrotnie wysokiej rangi artystycznej, gmachy nie mogły już pełnić funkcji religijnych. Przykładowo klasztor i kościół Dominikanów zostały zmienione w miejski magazyn i skład cementu. Jeśli w kościołach organizowano magazyny książek czy muzea, istniała szansa na to, że budynki te zostaną w stanie w miarę nienaruszonym. Jednak gdy przeznaczano je na magazyny kolchozowe, gdzie przechowywano środki ochrony roślin czy sztuczne nawozy, doprowadzało to do bezpowrotnego zniszczenia warstwy malarskiej.

Również na terenie Lwowszczyzny akcja niszczenia świątyń miała charakter masowy. W 19 zamkniętych cerkwiach i kościołach lokalizowano różne muzea krajoznawcze, np. Muzeum Chleba i Muzeum Historii Wsi. W Drohobyczu XIV-wieczny kościół św. Bartłomieja zamieniono na Muzeum Ateizmu, będące placówką filialną Lwowskiego Muzeum Historii Religii i Ateizmu³⁷. Kościół jezuitów we Lwowie zamieniono w magazyn książek, a katedrę ormiańską, przekazaną do dyspozycji Muzeum Narodowego, przeznaczono na magazyn³⁸.

Paradoksalnie muzea ateizmu, lokalizowane w kościołach, mające zwalczać religie i propagować ateizm, przyczyniły się do tego, że świątynie te nie uległy aż tak wielkiej dewastacji.

Bibliografia

OPRACOWANIA

- [b.a.], *Poświęcenie i otwarcie Muzeum Zastużonych Polek we Lwowie w dniu 19 stycznia 1930 roku*, Lwów 1930.
- A.T., *W sprawie Muzeum Ormiańskiego we Lwowie*, „Posłaniec św. Grzegorza”, 16-17 (1928), s. 126-127.

-
- 35 H. Skop, *Propaganda na Ukrainie na przykładzie Lwowskiego Muzeum Historii Religii i Ateizmu w czasach reżimu komunistycznego*, w: *Muzea wyznaniowe i sztuka sakralna*, s. 59-65.
- 36 P. Skop, *Ideologiczna propaganda prowadzona przez pracowników Lwowskiego Muzeum Historii Religii i Ateizmu w środkach masowego przekazu w latach 1970-1990*, w: *Muzea wyznaniowe i sztuka sakralna*, s. 66-71.
- 37 *Na ratunek drohobyckiej XIV-wiecznej świątyni św. Bartłomieja*.
- 38 *Co zobaczyć we Lwowie? Katedra ormiańska*, https://archirama.muratorplus.pl/architektura/co-zobaczyc-we-lwowie-katedra-ormianska,67_4543.html [dostęp: 21.11.2022].

- Bayger J.A., *Gady i płazy Galicyi z uwzględnieniem ich geograficznego rozmieszczenia = Die Reptilien und Amphibien Galizien's mit Berücksichtigung ihrer geographischer Verbreitung: Lacerta agilis L. var Dzieduszycki / podał J.A. Bayger*, Lwów 1909.
- Bruchnalska M., *Ciche bohaterki. Udział kobiet w powstaniu styczniowym*, Miejsce Piastowe 1933.
- Bruchnalska M., *Polki w kampanii listopadowej*, Lwów [b.r.].
- Chwalewik E., *Zbiory polskie: archiwa, biblioteki, gabinety, galerje, muzea i inne zbiory pamiątek przeszłości w ojczyźnie i na obczyźnie w zestawieniu alfabetycznym według miejscowości ułożone*, Warszawa-Kraków 1926.
- Dzieduszycki W., *Przewodnik po Muzeum im. Dzieduszyckich we Lwowie*, Lwów 1895.
- Horbań I., *Ośrodki przechowujące dziedzictwo kulturowe narodu żydowskiego we Lwowie – historia i stan obecny*, w: *Żydzi w Lublinie – Żydzi we Lwowie. Miejsca, pamięć, współczesność*, red. J. Zętar, E. Żurek, S.J. Żurek, Lublin 2006, s. 49-55.
- Janusz B., *Muzeum żydowskie we Lwowie*, „Świat”, 32 (1911), s. 4-5.
- Kozak-Rydzkowska J., *Historia polskich zbiorów rękopisów ormiańskich*, w: *Stan badań nad wielokulturowym dziedzictwem dawnej Rzeczypospolitej*, t. 6, red. W. Walczak, K. Łopatecki, Białystok 2013, s. 17-41.
- Matelski D., *Polityka okupantów wobec polskich dóbr kultury na Kresach Wschodnich Drugiej Rzeczypospolitej w latach II wojny światowej*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 82 (2004), s. 143-176.
- Michalska-Bracha L., *O kobietach w lwowskim muzealnictwie lat międzywojennych*, „Rocznik Muzeum Narodowego w Kielcach”, 30 (2015), s. 59-70.
- Muzea wyznaniowe i sztuka sakralna jako przejaw wielokulturowej tradycji Polski i Ukrainy*, red. A. Frejlich, B. Skrzydlewska, Lublin 2008.
- Muzeum Narodowe Ruskie we Lwowie*, „Świat”, 32 (1911), s. 16.
- Pietriakowa F.S., *Maksymilian Goldstein-izwiestnyj diejatiel kultury Galicji pierwoj połowiny XX stoletija. Stranicy biografii*, Moskwa 1995.
- Podlacha W., *Muzeum archidiecezji lwowskiej im. Jana Długosza*, Lwów 1916.
- Religious Museums – The Mirror of the Culture of the Polish-Ukrainian Borderland. The Past and the Present*, eds. A. Frejlich, B. Skrzydlewska, Lublin 2008.
- Schröder A., *Galerya obrazów hr. Miączyńskich-Dzieduszyckich we Lwowie*, „Tygodnik Ilustrowany”, 1911, nr 33, s. 643-645.
- Siemiradzki J., *O czym mówią kamienie. Krótki rys dziejów przeobrażeń i wędrówek świata organicznego na ziemi*, Lwów 1929.
- Skop H., *Propaganda na Ukrainie na przykładzie Lwowskiego Muzeum Historii Religii i Ateizmu w czasach reżimu komunistycznego*, w: *Muzea wyznaniowe i sztuka sakralna jako przejaw wielokulturowej tradycji Polski i Ukrainy*, red. A. Frejlich, B. Skrzydlewska, Lublin 2008, s. 59-65.
- Skop P., *Ideologiczna propaganda prowadzona przez pracowników Lwowskiego Muzeum Historii Religii i Ateizmu w środkach masowego przekazu w latach 1970-1990*, w: *Muzea wyznaniowe i sztuka sakralna jako przejaw wielokulturowej tradycji Polski i Ukrainy*, red. A. Frejlich, B. Skrzydlewska, Lublin 2008, s. 66-71.
- Skrochowski E., *O potrzebie zakładania muzeów dycezyalnych dla zabytków artystycznego przemysłu, archeologii i sztuki kościelnej*, w: *Pamiętnik Drugiego Zjazdu Historyków Polskich we Lwowie*, t. 1, Lwów 1890, s. 1-6.

- Skrzydłewska B., *Muzea religijne we Lwowie. Historia i zbiory od połowy XIX wieku do wybuchu II wojny światowej*, w: *Muzea wyznaniowe i sztuka sakralna sztuka sakralna jako przejaw wielokulturowej tradycji Polski i Ukrainy*, red. A. Frejlich, B. Skrzydłewska, Lublin 2008, s. 15-24.
- Skrzydłewska B., *Muzeum wyznaniowe. Funkcja – cele – zadania*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 112 (2019), s. 349-362.
- Skrzydłewska B., *Żydowskie i chrześcijańskie muzea wyznaniowe*, w: *Żydzi w Lublinie – Żydzie we Lwowie. Miejsca, pamięć, współczesność*, red. J. Zętar, E. Żurek, S.J. Żurek, Lublin 2006, s. 45-48.
- Smirnof J., *Muzeum ormiańskie we Lwowie*, „Kurier Galicyjski”, 30 marca-15 kwietnia 2010 r., nr 6, s. 20-21.
- Szuchiewicz W., *Huculszczyzna*, t. 1-4, Lwów 1902-1908.
- Śmieszko M., *Kultury wczesnego okresu cesarstwa rzymskiego na terenie Małopolski Wschodniej*, Lwów 1932.
- Taborski A., *Geneza i dzieje Muzeum Przyrodniczego im. Dzieduszyckich we Lwowie*, „Opuscula Musealia”, 21 (2013), s. 189-207.
- Tymczasowy Katalog Wystawy żydowskiego przemysłu artystycznego*, Lwów 1933.

NETOGRAFIA

- Co zobaczyć we Lwowie? Katedra ormiańska*, https://archirama.muratorplus.pl/architektura/co-zobaczyc-we-lwowie-katedra-ormianska,67_4543.htmlhttps://archirama.muratorplus.pl/architektura/co-zobaczyc-we-lwowie-katedra-ormianska,67_4543.html [dostęp: 21.11.2022].
- Muzeum żydowskie przy Żydowskiej Gminie wyznaniowej*, <https://lwow.home.pl/przewodnik36/muzea.html#zydowskie> [dostęp: 21.11.2022].
- Na ratunek drohobyckiej XIV-wiecznej świątyni św. Bartłomieja*, 13.08.2019, <https://rzeszow.tvp.pl/43924004/na-ratunek-drohobyckiej-xivwiecznej-swiatyni-sw-bartlomiej> [dostęp: 21.11.2022].

